

Surmaotsused Eesti nõiaprotsessides

Villem Uuspuu

Meie kodumaa nõiaprotsesside ajaloo omapärasemate momentide tähistamisel omab erilise tähtsuse surmaotsuse ajaline ulatavus ja selle usulised motiivid. Selle selgitamisel võib juba ajada esimesi piirjooni eesti nõiaprotsesside üldise iseloomu kohta ja tähistada meie kodumaal aset leidnud nõiaprotsesside hooaega, eriti selle lõppjärku, mille jälgimine on osutunud võimalikuks uute ürikmaterjalide alusel.

Meil kehtinud kriminaalkoodekseis leiame seadusliku aluse nõidade surmamõistmiseks juba esimesist koodekseist alates. Need kõik liigitavad nõidumise raskemate kuritööde hulka, nõudes selle eest raskeima karistuse. Rootsi ajal ja veel Vene ajalgi meil Liivimaa osas kehtinud Karl V kriminaalseadus ehk Karoliina¹ nõuab surmaotsust põletamise läbi neile, kes on sünnitanud nõidusega kellelegi kahju. Neid, kes nõidunud kedagi kahjustamata, tuleb karistada äranägemise järele.²

Siin nõutakse karistust nõiduse läbi tekitatud kahju eest, nähes selleks ainult ühe võimaluse – surmanuhtluse põletamise läbi. Kuid ka nõidus kui tegu ise on karistatav, mille kohta puuduvad lähemad seletused. Kuigi selline nõue on põhjustatud vastavast maailma-vaatelisest arusaamisest, puudub selles artiklis siiski kaebealuse usulist olukorda arvestav tingimus. Eelprotestantliku koodeksina ei olnud ka tarvis Karoliinat tarvitada usuliste süütegude karistamisel, kuna see kuulus kiriku pädevusse, millel oli arenenud selleks vastav põhimõtteline alus – kuradiriigi õpetuse näol – ja ka vastavad organid, mis töötasid puhtkiriklike eeskirjade ja ettekirjutuste kohaselt.

Protestantismi tekkimisega oli kahtlematult vajalik selgitada uuele ideele vastavalt ka nõidade ja ketserite mõistet ja ketseritega tegelikku käitumist. Tähtsam koguteos selle kohta ilmus 1587. a. “Theatri Diabolorum” nime all, milles on avaldatud omaaegsete tähtsamate protestantlike dogmaatikute selgitusi nõiduse ja selle karistuse kohta. Siin on otseseid eeskirju ja juhatusi nii ilmlikele kui ka vaimulikele, nõudes surmanuhtlust neile nõidadele, kes seisavad lepingus kuradiga. Karistusviisis jäetakse vaba valik, kas põletamine, mõõgaga surmamine või vastavalt teistmoodi, nagu

Villem Uuspuu

maa komme.³ Nii oli kuradiga lepingu mõiste tulnud ka protestantlikku usuteadusse ja sai seal tähtsa ja mõjurikka koha. 16. ja 17. sajandi hoogus inkvisitsioonikohtute tegevus katoliiklikes mais mõjutas sellega arenevat protestantismi ja pärandas sellele õpetuse kuradist ühes nõiavaenamistega. Ketserluse mõiste jäi oluliselt samaks ja nõudis ka samu rakendusvõimalusi.

On sellepärast arusaadav, et ka Baltimaade tulisemad protestantismi eesvõitlejad levitasid sama ketserluse mõistet. Nii on omaaegne kindralsuperdent Hermann Samson püüdnud selgitada hoolsalt kuradi ja tema käsilaste nõidade olu. Oma üheksas nõiajutluses ta nõuab nõidade karistanust. Neid, kes seisavad kuradiga lepingus ja sünnitavad kahju inimestele, tuleb põletada kristliku vabaduse alusel(!)⁴ Nii nõuab ka Samson nõidade karistamisel nende vahekorra selgitamist kuradiga – kas kaebealune pole kuradiga lepingus – ja selle karistuseks surmanuhtlust põletamise läbi. Vastavalt kiriku juhtivate ringkondade nõudmisele pidi ka oma aja vaimuelu kohanema. Ja kui Eestimaa osas toimub 1650. a. Philipp Curiuse poolt õiguste kodifikatsioon, mis siis hiljem ka tarvitusele võeti,⁵ siis näeme selle kriminaalosas nõidade karistumääras märksa rikkalikumat sõnastust kui Karoliinas, moodustades endast dogmaatilise artikli, mis suurema tähelepanu pöörab just karistatava usulisele olukorrale.

Ei ole huvitusetat jälgida seda artiklit terves ulatuses algkeeles:

So viel höher die göttliche Majestät verletzt und geuehret wird, wenn der Mensch von Gott gar abfällt, sich aus desselben Bunde, darein er in der heiligen Taufe angenommen worden, begiebt und mit dem Satan wissentlich verbindet, so viel mehr ist solches billig zu bejammern und desto härter zu strafen. So je demnach jemand solcher Gestalt seinen Christlichen Glauben verleugen, mit dem Teufel Bündniß machen, umgehen, zu schaffen haben, unmenschliche Unzucht begeben, Zauberey treiben, Menschen und Vieh mit oder ohne Gift beschädigen, und dessen überwiesen oder geständig seyn, auch sich also befinden würde; so soll derselbe mit dem Feuer vom Leben zum Tode gestraft werden. Hatte er aber außerhalb solcher Verbündniß jemanden mit Zauberey Sachaden getahn, einen solchen Zauberer, er sey Mann oder Weib, soll man mit dem Schwerdte richten.⁶

Nii sai selle alusel mõista surma ainult neid nõidu, kelle kohta kohus leidis, et nad on lepingus kuradiga. Ka hiljem kehtima hakanud Rootsi kriminaalõigus nõudis surmanuhtluse nõidadele, kes seisid suusõnalikus või kirjalikus lepingus kuradiga.⁷ Ketserluse rõhutamine oli pääsenud sellega ka ilmlikku kohtukorda, mis tähendas inkvisitsioonikohtu ülesannete loovutamist ilmlikule kohtule. Tegelikult olid meie kohtud nende ülesannete täitmisel juba enne vastavate õiguste kodifikatsiooni, millise tegevuse jälgimine on võimalik säilinud kohtumenetluste protokolle kaudu. Kuigi need kohati mõne aja ja ringkonna kohta puuduvad, saab säilinud materjalist üldmulje, mis üsna tõenäoliktult valgustab meie kohtute tegevust nõidade surmamõistmisel.

Vanemad teated nõiaprotsesside kohta üldse Eesti alal algavad 16. sajandi viimastel aastatel, ühes sellega ka esimesed teated surmamõistetute kohta. 1588. a. põletatud Harjumaal Kuimetsas viis nõida.⁸

Osenbrüggeni poolt avaldatud 1608. a. Tartus peetud nõiaprotsessil mõistetakse kaebeadune vabaks, samas aga teatab ta nõidade surmamõistmisest 1617. ja 1619. a. Tartus.⁹ Riesemanni poolt avaldatud 1615.–1618. a. Tallinnas peetud neljast protsessist¹⁰ lõppes ainult üks surmaotsusega. Nimelt mõisteti surma põletamise läbi 1616. a. keegi soomlane Andres kuradi abiga elavate olevuste sissenõudmise eest.¹¹ Kogutud teadete järele teab Riesemann ka mainida üheksa nõia põletamist 1615. a. Paides.¹² Samal aastal mõistetakse surma ka Narvas keegi naisnõid Brigitta¹³ ja 1617. a. Harjumaal Kuimetsas kuus naisnõida põletamise läbi.¹⁴

Sajandi kahekümnetest aastatest on teateid nõidade surmamõistmise kohta peamiselt Tallinnast ja selle ümbrusest. Winkleri poolt avaldatud toleaeegseist viiest protsessist lõpevad kõik surmaotsusega.¹⁵

Nii tõuseb juhuslikult säilinud teadete järel surmamõistetud nõidade arv 17. sajandi esimesel kahekümnel aastal umbes kolmekümnele. Kuna tollel ajal talupoegade kriminaal-süüteod kuulusid mõisakohtu pädevusse¹⁶ ja nende menetlust ei protokollitud,¹⁷ siis puuduvad mõisakohtutes aset leidnud nõiaprotsesside kohta igasugused andmed. Tõenäolikt on aga, et sellised protsessid polnud mõisakohtuile võõrad, mille tõttu võime surmamõistetud nõidade arvu veel mõisakohtute tegevuse arvel suurendada.

Igatahes on meil 17. sajandi alul surmaotsused nõiaprotsessides täies hoos, lastes oletada nende olemasolu ka varem minevi-

kus. Niipalju kui vanemad säilinud andmed lasevad otsustada, on surmaotsuste tegemise juures arvesse võetud kõiki inkvisitsioonikohtute tähtsamaid nõia- ja kuradiõpetuse aluslauseid, kusjuures silmatorkavalt esineb kohtute huvi kuradiga lepingus olemise vastu. Esitatakse tihti kaebealusele küsimus, kas ta pole end kurjale vaimule andnud ja Jumalat salanud.¹⁸ Sellest siis tuleb, et kohtumenetluse protokollid on tulvil kuradi ja temaga suhtlemise kirjeldusi. Kuid mitte kohus üksi ei näita veendumust kuradi isiklikku olemusse ja kuritahtlikku aktiivsesse tegevusse, vaid ka kaebealused, tunnistajad ja kaebajad eestlased oskavad rääkida kohtus fantastilisi lugusid kuradiga kohtumisest, temaga rääkimisest ja üheskoos lõbustamisest, süües ja juues ühes lauas.¹⁹

Suurem osa sellistest tunnistustest saavutatakse piinamise mõjul,¹⁹ mida ka kaebealused ise tunnistavad.²⁰

See omakorda näitab kohtumenetluse erilist sõltuvust kaebealuse usulisest olukorrast. Teisisõnu, kohus uuris kaebealuse ketserlikke tunnuseid ja mõistis selle järel kohut. Kohus isegi kaldub nägema rohkem selliseid tunnuseid, kui selleks tunnistused otseselt alust annavad. Nii näiteks 1622. a. Tallinna protsessil tunnistab kaebealune tüdruk, et temale tulnud vastu siniseis rõivais vana mees ja ütelnud temale, et tule, tahan sulle tööd anda, ja andnud lossiõues tule kätte, millega tema lossi süüdanud. Kohus tunneb kirjeldatud vanamehes kuradi ja pikema uurimiseta on protokollitud: kuna tüdruk on seda teinud kuradi mõjul, siis tuleb ta põletada.²¹ Nii omased kuradikujutlused nõidade surmamõistmisel olulise tähtsuse meie vanemaist nõiaprotsessidest alates.

Kolmekümnendatest aastatest alates on võimalik jälgida nõiaprotsesse suuremas ulatuses. Teostatud kohtureformidega viidi talurahva kriminaalasjad mõisakohtust ära meeskohtute ja maa-kohtute pädevusse,²² millede menetluste protokollidest on säilinud kohati üsna rohkesti materjali. Nende materjalide alusel võimaldub ka asetleidnud surmaotsuste lokaalseid omapärasid esile tõsta, mis seisab peamiselt arvulises rohkuses ja ajalises ulatuses.

Eestimaa osas võib surmaotsuste tegemist jälgida üksikute säilinud protsesside kaudu sajandi keskmiste kümneteni. Kuigi andmestik muutub rikkamaks meeskohtute säilinud protsesside võrra, on nii protsessides kui ka surmaotsuste tegemises märgata pidevat hõrenemist. 1636. a. mõistetakse surma põletamise läbi Jüri kihelkonnas keegi vana karjus, kes tunnistab vabatahtlikult mitmesuguse kahju tekitamist nõidusega. Kohus jätab aga need

tunnistused lähemalt uurimata ja püüab leida kaebealuse ühendust kuradiga. Temalt küsitakse, kas ta on ennast kuradile andnud ja seisab temaga seoses. Kaebealune Mikk ütleb, et kurat olevat küll teda julgustanud vannet andma, tema kaaslane aga hoiatanud teda ja keelanud ka kuradiga koos süüa, juua ja naerda. Kuradit olevat ta küll näinud kui suurte sarvede ja küüntega inetut inimest, kellele ta ka iga aasta peab maksu maksma.²³ Samal aastal on Rapla kihelkonnas hukatud nõid piinamisel. Selle teate Winkler arvab viimaseks Eestimaal hukatud nõidade kohta.²⁴ Tegelikult on surmaotsused nõidade kohta järsku kahanenud, kuigi protsesside levik kestab ja nende menetluses ei ole märgata erilisi muutusi peale otsuse tegemise. Nimelt kohus tegutseb süüdistusmaterjali kogumisel nagu varemgi, jätab aga otsuse tegemata ja saadab andmed kubernerile otsustada. 1647. a. Rapla kihelkonnas aset leidnud protsessi protokoll lõpeb sellega, et palutakse kubernerilt otsust.²⁵ Nii on kohtutegevuse otsene pidurdamine mõjunud surmaotsuste tegemisele takistavalt. Siiski kestsid surmaotsused edasi, mida ka tõendavad sajandi keskpaiku tehtud õiguste kodiitseerimise katsed.

Hilisemaid surmaotsusega lõppenud nõiaprotsesse Eestimaal alalt on 1652. a. 20. jaanuaril Matsalu mõisas Lääne Meeskohtu korraldusel asetleidnud protsess. Seni avaldamatuna olgu see näitena esitatud.

Tähendatud ajal on kohtu ilmunud isiklikult Lihula "hauptmann", süüdistades kaebealust Bebertt'i nõidumisega kahju tekitamises ja kahenaisepidamises, mille tõenduseks esitab tunnistajaid.

Kaebealuse ülekuulamise järel selgub, et ta oskab paluda, käib armulaual ja on viiskümmend aastat vana. Tunnistajate ülekuulamisel need esitavad mitmesuguseid tunnistusi.

Kause Tomas Matz'i naine Magdalena ütleb, et kaheksa aasta eest ristsel olles küsinud tema mees kaebealuselt õlut. Viimane pole esiti tahtnud anda, viimaks aga andnud. Kui aga mees õlut joonud, ütelnud kaebealune, et sa poleks pidanud seda tegema. Selle järel olnud tema mehel selline tunne, nagu torkaks teda keegi noaga ja koju tulles jäänud haigeks.

Kaebealune ise ütleb, et olnud purjus ja ei mäleta. Muidu ta oskavat lausuda ja tervendada, olgu inimesi või loomi, õppinud seda kelleltki vanalt saarlaselt.

Matsalu kubjas Sossi Laur tõendab, et ta olnud Fabian Matz'i surivoodil, kes rääkinud, et tema mees lõõnud kaebealuse poega

Villem Uuspuu

aialõhkumise eest. Sellejärel hakanud kaebealune ähvardama ja ütelnud, et sina löid minu poega, kurat võtku sind. Hiljem kaebealusega leppides andnud ta temale tüki liha ja ütelnud, säh, tee oma suu soolaseks. Siis tekkinud tema mehele halb tunne ja surnud aastase haiguse järele. Ka Mee Jürgen süüdistab kaebealust oma haiguses.

Mee Jürgeni poeg Martt, kellest selgub, et ta oskab paluda ja käib armulaual ja on kakskümmend aastat vana, räägib kuidas kaebealune Bebertt tulnud tema juurde õlut ostma ja tahtnud ta hobust kojusõitmiseks. Tema aga ütelnud, et need hobused viigu sind koju, kes sind siia tõid. Kui ta peale selle nädal aega voooriga linna sõitnud, tulnud temal teel suur hirm ja koju tulles haigestunud. Peale emaga armulaual käimist näinud ta kaebealust tuppä tulemas kahe kurja vaimuga, kes seisnud tema pea juures ja vaadanud näkku. Kaebealune ütelnud ka, miks sa õpetaja lasksid tuua, meie oleksime sulle pastorid küllalt. Isa otsinud siis teistelt lausujatelt nõu, need aga ütelnud, et see, kes teda rikkus, teda ka tervendab. Teised ei saa. Kaebealuse ütluse paale aga saanud ta terveks.

Kuulatakse veel üle Mee Jürgeni naine, kes haiguse tõttu pole saanud kohtusse ilmuda. Kaebealune viiakse tunnistaja juurde koju ja seatakse sellega seal vastamisi. Naise jutu järele kohanud ta kaebealust peale Thomase surma, kes temale siis kaevanud, et Thomas küsinud temalt juua. Õlu olnud temal aga nõiutud kellegi teise jaoks. Põiklemise järele tunnistab kaebealune viimaks selle õigeks ja ütleb, et temal olevat kurat peas ja südames ja ei lase kedagi aidata, keda kord rikkunud. Kolme öö eest käinud kurat tema juures ja visanud ta parsilt alla. Tema hakanud karjuma ja teised taluinimesed rutanud juurde. Kõik hakanud paluma, tema aga pole saanud.

14. veebruaril vaadatakse asi läbi Tallinnas ja tehakse otsus: Kaebealune mõistetakse surma abielurikkumise, Kause Thomase ja Matz'i naise surnuksnõidumise eest ja sellepärast, et kurat tal peas ja südames, pea mõõgaga maharaiumise teel ja peale seda keha põletada.²⁶

Kuigi esitatud protsessis tunnistajad kaebavad tekitatud kahju pärast, seob kaebealune ise asja kuradiga, ilma et selleks mingit survet oleks avaldatud. Nii oli nõiduse läbi kahju tekitamine isenesest mõistetav vaid kuradi abiga ka eestlaste juures. Kohus karistab aga nõidusega tekitatud kahju ja peale selle ka seda kahju põhjustavat olukorda.

Hilisem teadaolev surmaotsus Eestimaa osas on aset leidnud Lääne Meeskohtus 1665. a., millal mõisteti surma keegi Kapsõ Maie. Otsus sellest on saadetud läbivaatamiseks Ülem-Maakohtule, millest on säilinud vastav kinnitus. Sellest nähtub surmaotsus põletamise läbi.²⁷

Nii on Eestimaal peale 17. sajandi esimese kolmekümne aasta jooksul asetleidnud rohkete nõidade põletamiste järele surmaotsused järsku harvaks muutunud ja hoopis lakanud sajandi seitsmekümnetes aastates, mille põhjuseks tuleb pidada päämiselt valitsusasutuste poolt kohtute tegevuse pidurdamist mitmesuguse järelvalve teel, nagu kubernerite poolt asja otsustamine ja Ülemmaakohtu poolt otsuste kinnitamine.

17. sajandi neljakümnetest aastatest alates on võimalik jälgida hoogsat nõiaprotsesside levikut Liivimaal. Esimesist säilinud kohtuprotokollist alates esineb võrdlemisi rohkesti nõiaprotsesse, millest surmaotsus esineb tavalise nähtena.

Esimene teadaolev surmaotsus Pärnu Maakohtus toimus 1633. a., kuna mõistetakse surma põletamise läbi Tõnnies'e naine Gret õllega konnade ja madude kehasse nõidumise eest. Kolmandal päeval saadeti ka otsus täide.²⁸

Kuigi selles protsessis ei räägita otseselt kuradist, pidi kohus seda ise järeldama tunnistusist, mida kaebealune andis piinamisel tuttavate nõidade libahundiks jooksmise kohta, oskamata vastata, kust ta seda teab. Igatahes jäävad kuradikujutlused selles surmamõistmises tahaplaanile ja kaudselt mõjuvaiks. Nõiduse läbi tekita tud kahju konnade ja madude sissenõidumise eest otsustas nõia saatuse, mida rõhutatakse ka kohtuotsuses. Samalaadiline surmaotsus nõia kohta tehakse ka 1637. a. Krahvlikus Lossikohtus Pärnus. Kaebealust Rohttzi Jürgenit süüdistatakse mitme isiku poolt; ühel nõidunud ta poja haigeks, teisel surnuks, kolmandal õllega valud sisse. Ilma piinamiseta ja kaebealuse enda tunnistuseta mõistetakse ta surma tulega põletamise läbi, tunnistajate tõenduste alusel.²⁹

1640. a. alates on Pärnu Maakohtus nõiaprotsesside õitseage. Kuigi kohtuotsused kuuluvad Õuekohtu kinnitamisele, ei näi see mingit pidurdavat mõju avaldavat surmaotsuste levimisele. Huvitav on asjaolu, et just nüüd surmaotsused eriti tihenevad ja nende tegemine on mõjustatud kaebealuse ja kuradi vahekorra kohta käivaist tunnistusist.

1640. a. Karksis toimunud kolm nõiaprotsessi lõpevad kõik surmaotsusega. 28. augustil toimunud protsessil süüdistab mõisahärra Johan Krausz oma talupoega Pavel Willapulck'i nõidumises.

Villem Uuspuu

*Puulõige nõidade põletamisest (äratrükk raamatust: Robin Briggs. *Witches & Neighbors. The Social and Cultural Context of European Witchcraft*. London 1996).*

Kui kohus on huvitatud härgade tervendamisest, tunnistab kaebealune ise vabatahtlikult, isegi ilma usutlemata, kuradi abi. Kohus pühendabki siis suurema osa ülekuulamist kaebealuse ja kuradi vahekorra uurimisele. Nii selgub, et kaebealune on näinud kuradit kümnel korral, on temaga rääkinud ja müünud temale isegi oma kaks kolme nädala vanust poega. Lepingus olemist kuradiga ta aga eitab. Et aga kaebealune siiski omab kuradi suhtes nii suuri teadmisi ja kogemusi ja neid on kasutanud nõidumisega teiste kahjustamiseks, siis mõistetakse ta surma nõidumise, kuradiga ühenduses olemise ja kahjustamise eest.³⁰

Samuti mõistetakse surma 29. aug. Kiewase Hen. Veeproov, mis kaebealusele korraldatakse, tunnistab küll tema süüd – ta jääb veele ujuma – , kuid kohus seda ei võta arvele. Kaebealune usutlemise tagajärjel ja kaebaja soovitusel ennast mitte piinata lasta, tunnistab [ta] mitmesugust nõidumist ja kuradiga suhtlemist. Tunnistab aga ka kohe kättemaksuks teistele.³¹ 30. augustil algab kolmas protsess Nossy Henu vastu Kiewase Henu süüdistuse alusel. Kui Nossy Henn usutlemisel midagi ei tunnista, korraldatakse veeproov, kui ka sellega mingit tulemust ei saavutata, ähvardatakse piinamisega. Nüüd tunnistab ka tema kuradiga suhtlemist

ja "isandale" andide viimist sinisele mäele. Kohus mõistab ta surma kuradiga ühenduses olemise, nõiduse läbi kahju tekitamise, varguse ja varastatud asjade sinisele mäele viimise eest.³² Võrreldes Karksi protsessides esinevate kaebealuste tunnistusi kuradiga suhtlemise kohta, siis on ilmselt selge, et esimene kaebealune oma tunnistustega määras ka teiste tunnistused. Kohus nõudis teistelt vaid ülestunnistamist ja esimese surmamõistetute tunnistuste omaksvõtmist. Ühes kuradikujutluste omaksvõtmisega ja nende tunnistamisega pidid nad omaks võtma samaväärse karistuse, surmanuhtluse põletamise läbi.

1641. a. puhkeb Pärnus suurim nõiaprotsesside sari, mis üldse Eestis teada. 2. jaanuaril süüdistatakse Willem Sörtz'i kellegi naise haigeksnõidumises. See aga püüab endalt süüd veeretada ja tunnistab, et mitte tema, vaid Layske Martt on naise nõidunud, ühtlasi olevat viimane ka kuradiga lepingus. Sörtz haigestub ja tunnistab veel enne surma õuejutlustaja magister Ludovicus Raspiuse, maa-kohtu assessori Peter Grothe ja teiste juuresolekul, et teab palju nõide, keda ta ka kohtule nimetab. Nendest on tähelepandavama esitatud kümme.

31. mail nõutaksegi Layske Martt'ilt oma süü ülestunnistamist. Esialgul ta tunnistab lausumisega kahjustamist, kui aga teda piinatakse, tunnistab ta ennast kõigis süüdistatus süüdi. Ütleb, et temal olevat oma "isand", kelle juures tema ja paljud teised käivad koos Rõhma sool. See isand olla kurat, kes teda ka ümber ristunud ja selle juures lausunud "kuradisõnu", pannes kaks korda vett ja andnud temale uueks nimeks Jürgen. Ta olnud oma "isanda" juures hankija ametis, tuues libahundina lambaid, sigu ja muud vajalikku. Selle tunnistuse järel mõistetakse kaebealune surma põletamise teel, nõidumise, kuratlike tempude, enda täiesti kuradile andmise, hundina jooksmise ja kahjustamise eest.³³ Siiski tegeleb Layske Martt veel mitu kuud kohtus kohtunike abilisenäidade kindlaks-tegemise ja ülesandmise otstarbel. Peale surmaotsuse kuulutamist on ta omandanud erilise eksperdi ülesande, olles küll surmamõistetud, aga ühtlasi kaebaja ja tunnistaja. Kui 31. mail süüdistab kubjas Kabbris Thomas Nemmiste Tönnies't nõidumises, siis tuuakse ka Layske Martt ja seatakse ta kaebealusega vastamisi, mille juures esimene tunnistab kaebealusele näkku, et tunneb teda kui vana nõida, kellega ta jooksnud libahunti. Ka olevat ta ümber ristitud kuradi poolt ja tema uus nimi olevat Peter. Kuna kaebealune ei taha oma süüd tunnistada, võetakse ette piinamine, mille tõttu ta

kohe nõustub süüdistustega. Kättemaksuks aga püüab ta tunnistada Layszke'le, üteldes, et viimane viinud ta "härra" juure, kes ta ümber ristitud. Küsimusele, kas ta veel teisi nõide teab, kostab, et Mayamah Matz'i naine Ello on nõid ja magab oma "isandaga". Kui tema mees olnud kodunt ära, tulnud "isand". Mees isegi olevat seda kuradile lubanud. Veel teatab kaebealune kohtule mõned nõiad, ütledes, et ta varem polevat seda teha saanud, kuna kurat lamanud südamel nagu kott ja lubanud temale abiks olla tules ja vees. Kohus mõistab kaebealuse surma tulega põletamise läbi.³⁴ 4. juunil toob Mayamah Matz ise oma naise Ello kohtusse ja näidatakse seal teda Layske Marttile. Viimane tunneb Ellos nõia, kes olnud kuradi köögitüdruk ja maganud temaga. Tema ümber ristitud nimi olevat "Kullitz". Kuigi kaebealune ise midagi süüdistusist omaks ei võta, mõistab kohus ta surma põletamise läbi. Hommikul enne hukkamist leitakse ta aga surnult. Timuka ütluse järele olevat kuri vaim ta kaela väänanud.³⁵ Kähe surmamõistetute tunnistus on nii oluline, et kaebealuse süü kindlakstegemiseks on sellest piisanud ilma asjaolude vähemagi uurimiseta. Süüdlased, nähes, et oma elupäevi saab selliste tunnistuste alusel pikendada ja kättemaksukirge rahuldada, ei kohku tagasi kaebealustele näkku tunnistamast legendaarseid lugusid, mida kohus usub ja arvestab.

Samast aastast on teada veel kaks surmaotsust nõidade Reha Simon'i ja Kollimati Hanz'u kohta.³⁶ Mitmete nõidade saatuse kohta puuduvad aga lähemad teated. Kohtuprotokollid on jäänud pooleli ja nähtavasti teisel jätkatud ruumi puuduse tõttu. Ka on mitme kaebealuse kohta teada, et ta kuuludes teise ringkonda, on vastava kohtu korraldusesse saadetud.

1642. a. kestab surmaotsuste hoog Pärnu Maakohtus, moodustades jätku eelmiste aastate protsessidele, tootes kaks erakorraliselt metsikut surmaotsust.

26. veebruaril on kohtus Willakasz Jürgen, keda nimetatakse "ein erzverleumbter Zauberer". Alguses küsitakse temalt, kas ta tunneb Layszke Martt'i ja Willem Sörtz'i, ja siis, miks ta ei tunnista oma süüd. Pika usutlemise järele tunnistab kaebealune, et ta oskab ussihammustust lausuda, tehes noaga risti paistetanud kohale ja üteldes sääljuures sõnu, mida aga keegi ei mõista. Kuna aga Reha Simon tunnistab, et Jürgen teda sohu kuradi juure juhtinud, siis piinatakse kaebealust. Natukese piinamise järele tunnistab ta nüüd, et vana Audru Casper juhtinud teda kuradi juure Röhma soole. Seal ta söönud-joonud teistega veini ja õlut hõberiistadest ja tantsinud

lühikest aega. Tema "isand" Rostip pannud temale käe pea peale ja ristunud kuradi nimel. Tal olnud ka kolm vaderit, kõik saksa moodu kuradid, keda sääl veel palju olnud. Kohtu nõudmisel teatab ka teisi nõidu, umbes kümme isikut. Ka viinud ta ise kuradi juure mitu isikut, olnud teiste kubjas ja pidanud rauast piitsaga järelevalvet. Mayamah Michel olnud nende seltsis kokk. Korra ajanud ta lihaleeme maha ja kurat visanud temale selle eest tulise leeme näkku, millest kokk pimedaks jäänud. Aunape Hanszu naine elanud kuradiga terve aasta. Mees olnud ühel pool, kurat teisel pool. Ka olnud tal kuradiga kaks last, kes praegu elavad. Peale mitmesuguse vähema kahju tunnistab ta, et tahtnud ka krahviprouale kahju teha kuradi kallale saatmisega. Noort krahvi ta oodanud metsavahel, kui see Audrusse sõitnud, koos Pysa Martt'i ja kuradiga. Kurat lennanud krahvile vastu ja vigastanud teda, tekitades suuri valusid. Kuna kaebealune selle juures ei avalda kahetsust ja ütleb, et on tõtt tunnistanud ja ootab nüüd vaid surma, siis püüab kohus ka võimalikult karmi karistust määrata. Otsuse põhjenduses rõhutatakse esijoones nõiaks olemist, siis kuradiga lepingus olemist ja teisi süütegusid. Karistuseks määratakse mõni kord hõõguvate tangidega pigistada, siis jalad ja käed liikmete kohalt puruks lüüa, süda välja kiskuda, pea maha lüüa ja tee äärde posti otsa panna, keha põletada.³⁷ Samasuguse metsiku surmaotsuse osaliseks saab Pysa Martt eelmise kaebealuse tunnistuse alusel. Alguses ta ei taha kuuldagi süüdistusist, kuid piinamise järele tunnistab kõik omaks. Teda viinud kuradi juure Jürgen, kurat ristunud teda ümberpööratud sõnadega ja pannud oma käe tema peale, millega ta saanud kuradi lapseks. Kohus kergendab otsuse valjust tema suhtes niipalju, et ei mõisteta südame väljakiskumist.³⁸ Et surmanuhtluse põhjused eelmistest protsessidest muus eriliselt ei erine kui krahvi nõidumises ja haigeks tegemises siis näib kvalifitseeritud surmaotsus ka sellest põhjustatud.

Sama aasta 4. mail alanud Karksi nõiaprotsessis mõistetakse surma kolm nõiduses süüdistatud kaebealust. Piinamise tagajärjel tunnistab kaebealune Marrit, et teinud lepingu "kurja vaenlasega" ja nõidunud tema abiga surnuks kaks last. Samuti tunnistavad oma süüd nõidumisega kahjustamises ja kuradiga suhtlemist Lupas Laur ja Hirmo Herig. Lupas Laur palub aga vabatahtliku tunnistamise eest karistuse kergendust. Kohus võtab ta palvet kuulda ja mõistab temale kergenduseks surmanuhtluse mõõgaga pea maharaiumise teel, kuigi ta on teeninud tulesurma. Teised mõistetakse surma põletamise läbi.³⁹

Sellega on ka surmaotsuste kuulutamise õitseage nõidadele Pärnu Maakohtus lõppenud, kuigi protessid jätkuvad. Kuuekümnendate ja seitsmekümnendate aastate kohta puuduvad üldse vastavate arhiivide osad. Alles kaheksakümnetest aastatest on võimalik jälle jälgida kohtuprotokolle ja nõiaprotsesse, millede hulgas leidub ka viimane Pärnu Maakohtu surmaotsus nõidadele.

1684. a. 27. mail on Pärnu Maakohtu istung Pärnus. Pärnu Nikolai kiriku diakon Freyeri kirja alusel tõstetakse süüdistus Wakkuleppa Jack'ule, kes peagi tunnistab ennast süüdi nõidumises, mida temale õpetanud Sacke Jürgen. Kuna ka viimane ennast süüdi tunnistab inimese surnuks nõidumises, siis teeb kohus mõlema kohta surmaotsuse põletamise läbi. Õuekohus kinnitab 15. oktoobril surmaotsuse Wakkuleppa Jack'u kohta, Sacke Jürgeni kohta aga nõuab põhjalikumalt ülekuulamist.⁴⁰ 1685. a. 16. jaanuaril ongi Sacke Jürgen uuesti kohtus. Tunnistajate seas esineb ka Pärnu Jakobi koguduse õpetaja Hermannus Reinerling, kes esitab kaaluva süütoendusena Wakkuleppa Jacku tunnistused enne surma. Kaebealune ise tunnistab, et pannud huntide poolt lõhki kistud sea hambad kinnisesse nõusse ja sellega kuumale ahjule üteldes, et tabagu seda, kes mu sead puruks kiskus. Peale seda ta näinud Esvere Thomast unes ja mõelnud, et teda tabas, mille järel ka Thomas surnud. Ka näinud ta kahekümne aasta eest lohe, kelle kaotamist temale keegi Hans õpetanud. Kohus mõistab temale nõidumise õpetamise ja inimese surnuksnõidumise eest pärast piinamisega saavutatud tunnistust surmanuhtluse mõõgaga pea maharaiumise teel ja keha põletada. Õuekohus soovib hukkamist korraldada avalikul kohal Pärnus, milleks aga linna raad ei anna nõusolekut.⁴¹

Otsus mõõgaga pea maharaiumise teel on kahtlematult mõjustatud kergemast karistuse püüdest. Puuduvad ju siin igasugused kuradiga suhtlemise ja ketserliku maiguga süüteod. Kogusummas tõuseb Pärnu Maakohtus surmamõistetud nõidade arv peaaegu kahekümnele, milledest neliteist surmaotsust on kuulutatud 1640. ja 1642. a. vahemikus. Peale kahe kvalifitseeritud ja kahe mõõgaga pea maharaiumise otsuse nõuavad surmaotsused hukkamist põletamise teel. Surmaotsuste tegemisel näitab kohus suurt usaldust surmamõistetud nõidade tunnistuste, eriti aga nende kuradiga suhtlemise, lepingus olemise ja seltsimise kirjelduse suhtes. Surmamõistmise motiveerimisel asub suures enamuses esikohal nõidusega kahju tekitamine, mille järel esineb kohe kuradile andumi-

ne või temaga lepingus viibimine. Ainult ühes protsessis, ja nimelt viimases surmaotsuses puudub kuradiga suhtlemise süüdistus. Ei ole aga jäänud ükski kaebealune surmaotsuseta, kes tunnistas vähemalt kuradi isiklikku nägemist, rääkimata temaga lähemast suhtlemisest.

Tartu Maakohtus toimunud surmaotsuste suhtes tuleb algusest peale mainida suurt tagasihoidlikkust, kuigi esimesed nõia-protsessid algavad 1632. a. Enamasti võetakse protsesse kaunis skeptiliselt ja harilikult pääseb kaebealune kas põgenema või ei leita süü tõenduseks kaaluvaid argumente. Nii ei ole 1632. a. kuni 1672. a. teada ühtki surmaotsuse juhtu. Siinjuures tuleb arvesse võtta, et sellest ajast on üldse teada umbes kümme nõia-protsessi ja et arhiivmaterjal puudub täielikult neljakümnete ja viiekümnete aastate kohta. Kuid ka edaspidiste surmaotsuste kohta ei saa mainida erilist levikut, nagu seda Pärnu Maakohtus nähtub. Erandi moodustab selles tagasihoidlikkuses aga kaheksateistkümnenda sajandi piir.

Esimene teadaolev surmaotsus Tartu Maakohtus tehti 1678. a. Kaebealusena esineb kohtus keegi Anne, Kursi Tenno naine. Kaebealust süüdistatakse oma härrale nõidumisega valude tekitamises. Naine tunnistas nõidumist mingi nõiariista abil, mille valmistamist mehele õpetanud keegi rändav võõras. Nimelt tulnud puutükki teha auk ja sinna sisse panna natukene härra rõivastest, mida ta kannab. Mees andnud puutüki temale ja käskinud selle viia saunikule, kes selle omakorda pidanud sohu viima. Tagajärjena pidanud tekkima mõisnikule suured valud. Kohus mõistab naise surma mõõgaga pea äraraiumise läbi.⁴² Tundub küllalt karm nii kergelt tehtud surmaotsus. Mõisahärra nõidumine on aga erilist tähelepanu leidnud ja sellepärast ka väärikalt karistatud, nagu Pärnu Maakohtus veel selgemini tuleb nähtavale.

Suurejoonelisemad protsessid ühes surmamõistmistega on kõigi ootuste vastaselt Tartu Maakohtus just sajandi viimastes aastakümnetes.

1687. a. 2. augustil süüdistab Kajavere valitseja Hans Nieman talupoega Luka Tenno't nõidumises ja kuradiga ühenduses olemises. Keegi tunnistajaist ütleb ka, et kaebealune ütelnud ise, et tema on kuradiga ühenduses ja viimane tulnud temale vastu verise kirvega, siis heinakoormat vedava hiirena ja viimaks kuue peaga vanamehena, kellel olnud käes must ja valge raamat. Tema kirjutanud oma nime valgesse raamatusse. Teine tunnistaja ütleb umbes

Villem Uuspuu

sama, selle vahega, et kaebealune näinud kuradit ristteel ja läinud sinna, et rikkaks saada. Teiste tunnistajate kõrval, kes kõik midagi teavad ütelda kaebealuse kahjustava nõiduse kohta, esineb ka Maarja-Magdaleena õpetaja Luigi Johan Gersten Lovey. Tema oma kirjas teatab, et Luka Tenno käib küll armulaual ja kuulab Jumala sõna, on aga kuulus nõid, kelle juure tullakse abi otsima teistest kihelkondadest. Veel hangitakse teateid ja tunnistusi kaebealuse kohta, mis aga kõik kaebealuse kahjuks. 25. veebruaril teeb kohus otsuse:

Tugedes jumalike seadusile *Exod. 22, 18, Levit. 20, 6 ja Deuter. 18, 11* ja Rootsi seadustele mõistetakse kaebealune tulesurma, kuna ta kiitles tunnistuste järele lepingust saatanaga, ebausklike abinõudega parandas haigeid ja tegi kahju inimestele ja loomadele, pikaajalisest vangistusest hoolimata oma süüd ei tunnistanud.⁴³

Kõigepealt kerkib esile kogu protsessi käigus kui ka kohtu otsuses kuradiga lepingu rõhutamine, mida kohus veel suurendab otsuse motiveerimisel Vana Testamendi tsiteerimisega. Kuna piinamisest on loobutud, siis arvestatakse peaaesjalikult tunnistajatega, kellede hulgas eriti mõõduandvad on kirikuõpetajad. Siiski on kaebealusele püütud survet avaldada süü ülestunnistamiseks pikaajalise vangistuse abil, mis aga oma ülesandeid nii hästi ei täida kui kehalik piinamine, mis esineb nõia protsessides kuni 1685 ja nimelt viimasena Pärnu maakohtus Sacke Jürgeni protsessil.⁴⁴

1692. a. 9. juulil on Tartu Maakohtus jälle suurejooneline nõia protsess, mis lõpeb surmaotsusega. Kuninglik raamatuköitja Johan Brendeken kaebab, et keegi Raadilt päritolev naine Madlen nõidunud tema poja. Kaebaja esitab süüdistuse voliniku kaudu, kes asja kohtule kirjeldab. Nimelt käinud kaebaja sõbrad pühapäeval linnas eesti jutlusel ning armulaual ja peatunud linnas. Nende äraminekul palunud härra Brendeken, et nad võtaksid tema poja maale lõbutsema, mis ka juhtunud. Kui poiss taluõuel lehmale vett pritsinud, tulnud karjanaine, kes juba vanglas, ja sajanud, et tema suurematele sakstele kui poiss andnud "werri baske" nii, et nad küllalt saanud, see juhtugu ka temale. Poiss hakanud sellest värisema ja vaadates järele leitud, et ta muutunud karvaseks kaelalt ja osalt ninalt. Karvu püüti tutthaaval välja kiskuda. Linnas pole poiss enne rahule jäänud kui ta samale kohale tagasi viidi, kus nõiuti. Kui poiss naist näinud, ütelnud ta sellele, et sina nõidusid mu kaela ja kõrvad. Naine löönud siis käed kokku

ja ütelnud: "Ah minna waine". Poiss aga pursanud ninast ja suust verd ja heitnud hinge.

Kaebealune tuuakse nüüd kohtusse. Selgub, et tema nimi on Madlen ja ta on pärit Raadi mõisa lähedalt Arukülalt. Kunsti õpetanud temale keegi vanamees Lokova külast nimega Hanz. Surnud poiss pritsinud teda veega ja söimanud, sellepärast läinud ta kõõgi taha ja löönud vaia maha, lugedes sellele sõnu. Harilikult surevat sellisest nõidumisest nelja või kahe päeva jooksul, poiss aga surnud ühe päeva järele, mille tõttu ta pole saanud enam aidata. Peale kunsti tarvitamist hakanud ta nägema kuradit, kes tulnud temale vastu metsavahel ja nõudnud teda enda teenistusse, milleks ta pidanud loobuma kümnest käsust, Meie Isa palvest ja sakramendist. Uuel ülekuulamisel seletab kaebealune, et kurat ise õpetanud temale nõidumist. Ta tulnud tema juure noore toreda mehena, kellel sinised ja kollased rõivad, ja kutsunud endaga kaasa. Ta õpetanud siis kuidas Jumalast loobuda ja ütelnud, et kui hukatute arv täis, saab rikkaks. Kui naine saadetakse õpetaja juure, teatab viimane, et naine usku hästi tunneb (*in Christenthum wohl fundiret*), ja imestab, kuidas kurat võis teda meelitada. Õuekohtu ettekirjutusel kutsutakse ka "inkvisitsioonist" osa võtma kirikuõpetaja Schütz.

Mitmekordse usutlemise järele ütleb kaebealune, et ta enam midagi tunnistada ei oska. Kuna ka kohus on lootuse kaotanud uute tunnistuste saamiseks, tehakse otsus:

Kuna kaebealune on rääkinud kuradiga, õppinud temalt nõiasõnu ja lubanud inimestele kahju teha, siis kuigi kaebealune eitab kindlat lepingut kuradiga ja Jumala salgamist, siiski ilmneb selgesti, et leping on olemas ja ta on otse teolt tabatud. Sellepärast kuulub temale karistuseks surmanuhtlus põletamise läbi. Kuna ta aga oma süüd avameelselt tunnistas, nüüd kahetseb ja kristlust tunneb, ka kuradile vastu pannud ja armulauast pole loobunud, siis määratakse temale kergenduseks surmanuhtlus mõõgaga pea maharaiumise teel.

Õuekohus aga ei kinnita sellist otsust, vaid nõuab surmanuhtlust põletamisega. Kergenduseks kahetsuse ja kristluse tundmise eest lubatakse kaebealusele siduda püssirohukott kaela ja sedaviisi põletada. Nõnda sündis Tartus 1692. a. 21. sept.⁴⁵ Viimane täidesaadetud surmaotsus Tartu Maakohtus tehakse 1699. a. Protsessi käik on lühidalt järgmine: Rápina mõisnik von Güllenschmid saadab oma talupoja Tattra Santi Michel'i kohtusse ühes kohapeal

Villem Uuspuu

toimetatud ülekuulamisega, mida toimetanud mõisnik oma “amptmanni”, kirjutaja ja kolme talupojaga, ja süüdistab teda oma viinapruulija nõidumises. Ülekuulamisel selgub, et kaebealune on pärit Virumaalt Purtse mõisast ja tulnud Rāpinasse seitsme aasta eest. Ta nõidunud viinapruuli Prechi Wilhelmi, andes teda jõekuradi “Näkk’ile” (*Wasser oder Bachteufel, Necke*), kes kujutanud nõiutule vett, nagu oleks see ilusaim maja. Sellepärast siis nõiutu püüdnud vette joosta. Kohus küsib ka, kas ta on lepingus kuradiga ja kes temale kunsti õpetanud. Isa olevat teda kuradi juurde viinud ja ütelnud temale, et kuna sa, kurat, mulle väga meeldid, siis tahan ka oma poja sulle õpetada anda. Saatan küsinud siis, millise pandi ta selle eest saab, mille peale isa võtnud temalt tuti juukseid, löönud ninast verd ja andnud kuradile. Siis õpetanud kurat isa läbi temale mõningaid sõnu, mida kuradi nimel lausudes on võimalik teha iga-sugu kurja. Selle kuradi nimi, kellega lepingu teinud, olevat “Judas”, vees olevat aga veel teine, kelle nimi “Neck”. 30. märtsil käinud Judas tema juures toas ja käskinud Neckile anda häid sõnu, et see viinapruulija jälle tervendaks. Neck olevat aga tervendamise vastu, kuna ta tahtvat, et nõiutu upuks. Edaspidisel ülekuulamisel selgub ka, et kaebealune kuradi nimel lausunud mitmel korral, isiklikult kuradit näinud musta koera kujul jne.

Kohus mõistab pika ülekuulamise järele kaebealuse surma mõõgaga pea maharaiumise teel, kuna kaebealuse enda tunnistuse järele ei saa tõestada tema lepingut kuradiga, siiski aga isa poolt anti kurjale vaimule noorusest peale, kahel korral ka musta koerana kohanud kuradit ja temalt sõnu õppinud, nendega inimesi nõidunud ja jälle tervendanud ja lõpuks pruulija Prechi Wilhelmi hulluks nõidunud.⁴⁶ 26. oktoobril kinnitab Tartu Õuekohus otsuse, tähendades, et kaebealune on teeninud karistuse.⁴⁷ Nii on Tartu Õuekohus kinnitanud veel 17. sajandi viimasel aastal surmaotsuse kui väärilise karistuse nõiale. Selle juures nähtub surmaotsuste vahetegemises suurt hoolt. Need, kelle kohta on tõestatud lepingu olemist kuradiga, peavad tingimata tulesurma kannatama, kes aga muidu kuradiga suhelnud, saab surmanuhtluse mõõgaga hukkamise läbi.

Tartu Maakohus on teinud veel 18. sajandil surmaotsuse. Nimelt 1723. a. 16. jaanuaril süüdistatakse Valguta talupoega Wielo Ado't nõidumisega süütamises. Kaebealune tunnistab et õppinud nõidumist isalt Lapimaal, kust ta ka pärit. Isa viinud teda kaheteistkümneaastaselt põõsastikku, pannud rätiku näppude vahele ja võt-

nud kriimustades nimetissõrmest kolm tilka verd. Vilistanud siis kõvasti, mille järele tulnud metsast musta kassi kujuline olevus, kiskunud räti näppude vahelt ja läinud. Teine kord ilmunud must mees, kes võtnud isalt raha, mida see tema eest maksnud. Kui ta kolmkümmend aastat vana olnud, läinud ristteele ja vilistanud, siis tulnud kurat kullina ja küsinud, mida soovib. Tema palunud, et töö edeneks ja loomad saaks õnnistust. Teine kord küsinud ta kuradilt uut künnirauda. Kui kohus küsib, kui kauaks kaebealune ennast kuradile lubanud, vastab, et viiekümne seitsmeks aastaks, millest veel kuus ja pool aastat ees. Kohus ei saa aga midagi kindlalt tõendada ja sellepärast saadetakse ülekuulamise materjal Õuekohtule otsustamiseks, kes omalt poolt teeb ülesandeks Maakohtule ülekuulamine anda kahe kirikuõpetaja hooleks. Nii usaldatakse ülekuulamine Laiuse õpetaja Eduard Reimersi ja Kambja õpetaja Sutor'i hoolde, mille tulemuseks Maakohus on teinud surmaotsuse, mis Õuekohtu vastuses 1724. a. 28. veebr. muudetakse. Nagu Õuekohtu vastusest selgub, on Maakohus mõistnud kaebealusele rattal purustamise ja neljaks raidumise nõidumise eest, süütamise eest rahakaristuse. Õuekohus asendab surmanuhtluse eluaegse vangistusega.⁴⁸ Nii jäi viimane Maakohtu poolt kuulutatud surmaotsus rakendamata.

Ometi tegeles Tartu Maakohus veel kaheksateistkümnendal sajandil nõiaprotsessis kuradikujutluste uurimisega süütõendavate argumentide leidmiseks. Asjatundjateks usulistest küsimustes tuuakse kohtule abiks kirikuõpetajaid, millega kohus omab moodsa protestantliku inkvisitsioonikohtu koosseisu. Jääb vaid imestada, kui sügavalt olid haaranud rahva usulisi kujutlusi keskaegsed kuradijutustused. Nii tunnistati ilma igasuguse kehaliku piinamiseta pööraseid lugusid, mis on seletatav vaid usuliste tõdede väärarusaamise teel üheltpoolt ja teiselt poolt rahvausundi väärtõlgitsemisega. Et aga sajandi lõpul korruga on tekkinud kohtul selliste asjade suhtes eriline huvi, on raske mõista. Ühe põhjusena on siin kahtlematult arvestatav kohalike mõisnike mõju, kes maakohtu tegevuse kergendamise ettekäändel toimetasid kohapeal ülekuulamisi ja esitasid tulemused kohtule asitõendustena, mõjutades sellega kohtu tegevust. See esineb 1699. a. ja ka 1723. a. protsessi suhtes. Suuremat mõju surmaotsuste tegemisel on aga avaldanud Maakohtu koosseis eesotsas juhatajaga. Ei ole mõeldav muidu selliste pikkade ülekuulamist korraldamine, kus lehekülgede viisi räägitakse vaid kuradist ja usulistest küsimustest. Kuna saavutatud

Villem Uuspuu

tunnistused kippusid Maakohtule kui ka Tartu Õuekohtule üle jõu, siis kutsutakse kirikuõpetajad abiks. Ka nendel puudub küsimuse suhtes kindel seisukoht ja nad avaldavad ühe või teise tunnistuse kohta vaid imestust. Probleemi lahendamiseks pole nad suutnud aga milleski kaasa aidata. Samuti on nendele tundmata keskaegsed inkvisitsiooni põhimõtted, nad püüavad asja lahendada ainult kirikliku õpetuse pinnal.

Kokkuvõttes surmamõistetud nõidade arv tõuseb viiekümne viiele teadaolevale juhule. Tegelikult toimunud surmanuhtluste arv on kahtlematult suurem. Surmamisviisis on rõhuvas enamuses põletamine, mille kõrval esinevad harukordsete juhtudena surmamõistmised pea maharaiumise teel mõõgaga ja selle kõrval ka üksikud kvalifitseeritud surmaotsused. Ajaliselt on surmaotsused jälgitavad 1588. a. ja 1723. a. vahemikus, kuna täideviidud surmaotsustega seotud protsesside jälgimine on võimaldatud 17. sajandi piirides.

Surmaotsuste tegemine on tingitud nõiduse kui süüteo karistamisest kriminaalkorras. Nõiduse süüteo raskeimaks vormiks peeti nõia isiklikku suhtlemist kuradiga, eelkõige kuradile andumist teatud lepingulise toiminguga kaudu, mida karistati surmanuhtlusega põletamise teel. Seitsmeteistkümnenda sajandi teisel poolel esinevad põletamise kõrval ka üksikud mõõgaga hukkamised pehmeid asjaoludel. Nendeks on nõia otsese lepingu puudumine kuradiga, aga ka avameelne tunnistamine ja alandlik kohtu palumine. Ülemate, mõisnike, kahjustav nõidumine toob endaga kaasa erakorraliselt metsikud hukkamisviisid.

Nii kehtis terve 17. sajandi vältel kohtutes usk kuradi isiklikku aktiivsusse ja temaga ühendust pidavatesse nõidadesse kui katoliku kiriku inkvisitsioonikohtute järeleõuju. Seda soodustas ühelt poolt meie kohtumenetluse teostamine Lääne-Euroopa eeskujul, milleks võeti otseselt tarvitusele Karl V-da kriminaalkord või kasutati karistusnormide kodifitseerimise eeskujuna teisi vastavaid eeskujusid. Teisalt kujundas protestantlik kirik kuradi ja nõidade vahekorda üldjoontes paljudes üksikasjus inkvisitsiooni loodud kujutluste järele, rakendades vastavat ketserluse mõistet Lutheri kiriku kasuks. Sellest tingituna esinevad üksikud luterlikud kirikujuhid nõiamõiste selgitajaina ja koguduste õpetajad nõiaprotsessides kaebajate, tunnistajate ja asjatundjatena.

Võrreldes aga nõidade hukkamisi Lääne-Euroopas aset leidnud hukkamistega, tuleb meil nõidade kohta tehtud surmaotsuseid

pidada vaid nõrgaks vastukajaks. Nii tõuseb Saksamaal üksikujuhtudel tehtud surmaotsuste arv mitmekümnetesse ja üksikutes külades ühe aasta jooksul surmamõistetute arv ületab meil üldse teada olevate surmamõistetute arvu. Nii hukati 1629. a. Saksamaal ühes külas üheksasada nõida.⁴⁹ Pehmendavalt surmaotsuste levikule nõidade kohta Eestis on kahtlematult mõjunud kirikliku inkvisitsioonikohtu puudumine, mille jõudmist siia takistas saabuv reformatsioon.

Esmatrükk *Usuteadusline Ajakiri* 2. 1938, lk 79–87 ja *Usuteadusline ajakiri* 3/4. 1938, lk 114–126.

Kommentaariid ja kirjandus

¹ Karoliina 1934. *Eesti entsüklopeedia* IV. Tartu: Loodus.

² Zoepfl, Heinrich 1876. *Die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V nebst der Bamberger und der Brandenburger Halsgerichtsordnung sämtlicher nach den ältesten Drucken und mit den Projekten der peinlichen Gerichtsordnung Kaiser Karl's V. von den Jahren 1521 und 1529 herausgegeben*. Leipzig & Heidelberg, lk 93.

³ *Theatri Diabolorum, Das ist Wahrhaffte eigentliche und kurze Beschreibung / Aller grewlicher / schrecklicher und abscheulicher Laster / so in diesen letzten / schweren / und bösen Zeiten / an aller Orten und Enden fast bräuchlich / Gedruckt zu Franckfurt am Mayn / durch Peter Schmid / ANNO M. D: LXXXVII*. Frankfurt am Main. 1587, f. 108.

⁴ *Neun Außlesen und Wolgegründete Hexen Predigt Darinnen der Terminus Magiae oder Zaubery nach den Logicalischen terminus richtig und kürzlich aus Gottes Wort / und andern Schriften und Historien erkläret und ausgeführet worden / und in Thumb Kirche zu Riga öffentlich gehalten vorden durch Hermannum Samsonium Pastorn und Superintendenten*. Riga 1626, lk 158.

⁵ Libe, Juhan & Oinas, August & Sepp, Hendrik & Vasar, Juhan 1932–1933. *Eesti rahva ajalugu* I. Tartu, lk 1036.

⁶ Ewers, Johann Philipp Gustav ¹1821. *Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte* I–VI. Dorpat, lk 397.

⁷ *Schwedisches Land-Recht / Wie dasselbe vor Zeiten von dem Großmächtigsten und Hochgebornen Fürsten und Herren / Herrn Carl dem Neunten – übersehen / confirmiret / und Anno 1608 publicieret [---] aus der Schwedischen in die Teutsche Sprache nit genauern Fleisz übersetzt [---]*. Frankfurt & Leipzig 1709, lk 437.

Villem Uuspoo

⁸ Pabst 1909. Urkundenabschriften Baltika. Winkler, R. 1909. Über Hexenwahn und Hexenprozesse in Estland während der Schwedenherrschaft. Vortrag gehalten in der Litterarischen Gesellschaft zu Reval. *Baltische Monatschrift* 67, lk 325.

⁹ Osenbrüggen, E. 1848. Hexenprozesse in Dorpat. *Inland* 7, veerg 121–129.

¹⁰ Riesemann, O. V. 1877. Hexen und Zauberer in Reval 1615–1618. *Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands* II, lk 325 jj.

¹¹ Riesemann 1877, lk 337.

¹² Riesemann 1877, lk 329.

¹³ Ein Hexenprozess in Narva 1848. *Inland* 38, veerg 818–822.

¹⁴ Ein Hexenprozess 1840. *Inland* 22, veerg 341 jj.

¹⁵ Winkler 1909, lk 315–334.

¹⁶ Libe & Oinas & Sepp & Vasar 1932–1933, lk 1047.

¹⁷ Perandi, A. 1934. Kohtute arhiivid Eestimaa maaõiguse kuuluva kriminaalõiguse uurimise allikana Rootsi ajal. *Õigus* 3, lk 125 jj; näiteks Riesemann 1877, lk. 331.

¹⁸ Kuimetsa protsess 1617. a. 1840. *Inland* 22, veerg 342; Riesemann 1877, lk 336, 337 jt.

¹⁹ 1616. aasta Tartu protsessi protokollis öeldakse, et kaebealune veel põidlakruvidega piinamisele vapraستی vastu paneb, “suure piinamise” järel tunnistab aga kuradi abiga nõidumist (Riesemann 1877, lk 341).

²⁰ 1623. a. Tallinna protsessil tunnistab kaebealune, et tunnistanud piinamise tõttu (Winkler 1909, lk 329).

²¹ Winkler, *op. cit.*, lk 325.

²² Libe & Oinas & Sepp & Vasar 1932–1933, lk 1047, 1051.

²³ Winkler 1909, lk 336.

²⁴ Winkler 1909., lk 338.

²⁵ Winkler 1909, lk 343.

²⁶ Lääne Meeskohtu protokollid aastast 1652 (*Protocollum Dist. Wikiensis*), f. 3–16.

²⁷ Lääne Meeskohtu protokollid aastast 1665, f. 71, 115–116.

²⁸ Uuspoo, V. 1937. Nõiaprotsesse Pärnu Maakohtu Arhiivist kuni 1642. *Usuteadusline Ajakiri*, lk 115–116.

²⁹ Uuspoo 1937, lk 123–124.

³⁰ Uuspoo 1937, lk 118.

- ³¹ Uuspuu 1937, lk 118–119.
- ³² Uuspuu 1937, lk 120–121.
- ³³ Wolffeldt M. 1848. Prozesse aus auf dem Schlosse zu Riga vorgefundenen Urkunden. *Mittheilungen aus dem Strafrecht und dem Strafprocess in Livland, Ehstland und Kurland* II. Mitau & Leipzig, lk 199–207.
- ³⁴ Pärnu Maakohtu kriminaalprotokollid 1632–1648. a. Pärnu Maakohtu arhiiv (Prn Mka) I, lk 60–61.
- ³⁵ Prn Mka I, lk 62–63.
- ³⁶ Prn Mka I, lk 54.
- ³⁷ Prn Mka I, lk 82–86.
- ³⁸ Prn Mka I, lk 87–89, vt otsus Libe & Oinas & Sepp & Vasar 1932–1933, lk 1042.
- ³⁹ Prn Mka 2, lk 142–151.
- ⁴⁰ Aeta criminalia ctr. den Wehofschen Baur Wakkuleppa Jack 27. mai 1684, Prn Mka 100.
- ⁴¹ Prn Mka 141.
- ⁴² Kursi Tenno naise Ann'e süüdistus nõidumises 1678. Tartu Maakohtu Arhiiv (Trt Mka) 65.
- ⁴³ Criminale c. Luka Tenno einen Kayaferschen Bauern aus dem Dorfe Paddas in po veneficii. Trt Mka 67. Otsus Libe & Oinas & Sepp & Vasar 1932–1933, lk 1042.
- ⁴⁴ Prn Mka 141.
- ⁴⁵ Trt Mka 18, lk 57, 60–64, 79–82, 101–108. Sigurd Erixoni poolt avaldatud vana teade kirjeldab sama protsessi nähtavasti aga suusõnalike teadete ja mälestuste järele kirjutatud allikate järgi (Eine alte Quelle für estnische Volkskultur. *Litterarum Societas Esthonica Liber saecularis*. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXX: II, lk 911–929).
- ⁴⁶ Criminale in puncto Veneficii contra Einen wyländischen bauern nahmens Tattra Santi Michel. Trt Mka 84.
- ⁴⁷ Trt Mka 47, lk 208.
- ⁴⁸ Trt Mka 182.
- ⁴⁹ Soldan, Wilhelm Gottlieb 1843. *Geschichte der Hexenprocesse*. Stuttgart und Tübingen, lk 386.